

ԱԿԵԱՐԿ ԾԸ

Ս. ԳԻՐԳՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻՆ ԱՌԱՋ

ՀԱՅՈՑ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՆՈՏՈՑ ԱԽԱԿԻՆ ՎՐԱՑ:

(Շար. տես էջ 63)

ՍԵ Հին աշխարհի կրօնական ազա-
ւագեալ և տիւր պատկերին վրայ
հարեանցի հայեացք մը ձգենք,
սիտի տեսնենք որ հեթանոսական
դարուց մեծամեծ հանճարներ՝ կան-
խաւ զգացքեր են համաշխարհական
փոփոխութեան մը անհրաժեշտ հարկը և այդ
փրկաւէտ յեղափոխութեան արագ արագ մօ-
տենալը, իմաստնոց կաճառներուն գահա-
պուս բազմազ զննարկներ՝ ճշմարտու-
թեան հեռաւոր խուլ ձայնէն զգաստացած՝
սկսեւ Էին երկբայութեան նուրբ քօլը ձգել
տարածել բազմաստուածութեան պիղծ ու
գարշեղի պաշտամանց վրայ, մինչպես ել-

լազայի նսիրական բաղնիքներուն վերեւ կը
աստառնէին ահլո յիշատակներով առասպե-
լեալ աստուածոց տիրական դրօշներն: —
Իսկ Միտն Աստուծոյ գեղեցիկ գաղափարն
կ'արձակէր իւր նշույլագարգ ճառագայիթները
մալլ ամպոց մէջէն, և աստուածայինն մե-
ղաբուսի Պրոստոն՝ Մովսիսի կինսարուս
զրչն ցայտած աստուածացոյց սկզբունքնե-
րով՝ նոր կենաց և նորոգ ճշմարտութեան
շափոխներ կը ճգնէր գծել:

Արծուհնան Դշույնի տիեզերաց բնմերէն
ու սեմերէն ալ՝ կամաց կամաց փտարանդի
կ'արտաքսուէին նախապաշարմունք, մալե-
ւանդն պաշտօնք կոտց. — ճարտարտիօսաց
գրչն ու լեզուէն սողոսկելով մը ի հան-
դէս կ'ելլէին կրօնական պայքարներ ու տա-
րակոյսներ:

Ճշդիւ այս ժամանակ և աշխարհիս այս
կրօնական տերաւտեղի երեւոյթներուն մէջ՝
նորօրինակ քաղաքական շարժում մը կեր-
պարանափոխ կ'ընէ զամենայն, և Օգոստոս
կայսեր յաղթական բազմիկն և փառաց առջեւ
կը խոնարհի գրեթէ բոլոր աշխարհ, — կը
փակուին գրունք Յանոսեան տաճարին, —
կը տիրէ տիեզերական խաղաղութիւն մը՝
աւետարեւր կարապետ գալստեան խաղաղա-
բար փրկչին Յիսուսի: — Այլ եւս սիրոյ
մթնոլորտն կը ծաւալի, Աստուծոյ երկրա-

սփիւռ հաշտութիւնն կը գրկէ զմարդ, մարդն այսուհետեւ մտնւմ է. — բաց են վերնագաւառներն, և Պողոսեմայի սրբազան քառաթիւնն անոնց սրբազանի սանդուղքն է: — Բայց յօղուածիս ուղղութիւնն դուրս է՝ յամել մնալ Պաղեստինին այդ բարձանց վրայ: Ի՞նչ ենք որսին և մտաց ելելով մը Համանիք Հայոց դաշտավայրերուն, բլուրներուն և հակալ լեռներուն՝ որոց մէջ գուցէ Արարչագործ ձեռաց նախկին չընադագեղ պատկերն առաջին անգամ սփռալով շրջեցաւ, զմայլեցաւ, և կոչեց Աստուծոյ անունը. իսկ իրեն պատկերակից սերունդն, քանի որ անազարտ պահեց այդ Արարչագործ պատկերը, միշտ հաւատարիմ պաշտօնատար եղաւ ճշմարտին Աստուծոյ:

Սակայն փութացաւ թաւ այդ նախանձելի ժամանակն. յոխորտաբար եկաւ Անահիտ և բազմեցաւ Հայկական կորովի սրտերուն վրայ. աշխարհախումբ հանդուժն Աշխատու, Բագրեանդայ իրենց մեղահան զէս կերպարանօքն հրապուրելով դէթեցին զիջութեան բամբիւնները: Եւ այս հրապուրիչ դիմութեանց յորձանաց մէջ զլորեցան զարբեր, անցան սահեցան հին յիշատակներն և իրենց հետ՝ միաստուածութեան առաջին յիշատակն ալ խոր մոռացութեան անդնդոց մէջ ընկզմեցին:

Եւ ահա այսքան դարերու երկայնաձիգ և խորհրդաւոր ստուերին մէջէն դուրս կը ցայտեն իւրաքանչիւր յիշատակ երկու ճառագայթք, անծանօթ և ծանօթ երբայցեքինոր, երկու ժիր մատուցակներ. որոց մէկ՝ իրեն երկնաւոր թաղաւորին անմահապիւք վարդապետութեան օշարակաւ պիտի քաղցրացընէ երկրաւոր թաղաւորի մը և անոր արքայադինստ քաղաքին բնակչաց դառնալից բիւքը. և անտի զէպ ի վեր արշաւելով աւետարանիչ քայլերով յաւերժ անմահութեան օթն.

անը պիտի թռչի հոգւոյն, թողլով իւր նշխարեալ մարմինը զյոյզն քարի մը տակ: — Իսկ միւսն՝ նոյնպէս քարոյ անմահ կենաց, տրագասուր պտոյտ մը գործելով՝ սերմանելով և հնձելով քրիստոսական հաւատոց առողմամբ, ինքն եւս պիտի հնձուի Քրիստոսի սիրոյն սրով և պիտի սլանայ զէպ յօթեանս իւր առաջնորդին և վաստակակցին՝ յաւեժական ողջագործամբ գրկեցաւ նկու անոր հետ:

Ո՞վ են այս ժիր մատուցակը և ոսկեղէն բաժակը. հնակերպ աւանդութեան մէջ արձանագրուածներն են անշուշտ, Թադէոս և Բարսեղիմէոս:

Երկու մեծն և հին անձնաւորութիւնք՝ սրոյց մէջ կեդրոնացած են սրբազան հնութիւն, սուրբ պարծանք մը Հայ սերնդեան. հնութիւն մը՝ զոր ժամանակին անգլիոմ ճիւղաններն ըմբռնեց և յսփշտակեց են պատմելաց գրչէն. պարծանք մը՝ զոր ոմանք ուզած են ազօտացընել անդրագոյնս մշտալք ճշմարտութեան մը սահմանագծէն¹, իսկ այլք՝ այդ ճշմարտ և արժանաւոր պարծանքով ջանացած են նոյն հատուկ ճշմարտութեան վրայ թանձր սուտեր ձգել: — Բայց յայտնի է՝ թէ այդ հնութիւնն և իրեն յետագայ պատմական զէպքերն՝ հնաւանդ աւանդութեան անընդ զանձարանին մէջ միշտ քննութեան կարօտ մնացած են, զորս պիտի համարձակենք զգուշութեամբ բերքել՝ կարգաւ և յաջորդաբար խօսելով աղօտ ինդրոյս իւրաքանչիւր մեղի կարեւոր և թերթիս յարմար մասանց վրայ՝ միշտ համառօտ ակնարկով մը, սկսելով նախ Ս. Թադէոսէն:

1. Ո՞վ և Թադէոս ըստ Հայոց առաւելորդեան. — Աւանսարակ Հայ և մի քանի օտար պատմաց² մեղի աւանդածին համեմատ, Հայոց աւետարանին Թադէոս էր

1. *La nation arménienne, son passé, etc.* Paris, էջ 14:

2. Խոր. Բ. 30: — Եւսեբ. Գերբ. Ա. 13: — Ճառքոս. — Յայաւ. — Լիակ. վարդ Սարգ. Հ. Մ. Աւեր. Վենետիկ. 1813. Հ. Գ. էջ 14...:

— Պատմ. Հայոց. Հ. 2. մ. 1. էջ 1786. Հ. Ա. էջ 286...: Եւ Ժանթ. էջ 583: — Bolland. Հ. Ժ. 2. Կ. էջ 480...: — Ս. Գրեգորէոս Եպիսկոպոս Տէրութի. Ճառք ի վերայ Երթանաւանից. — Լաւրենթիոս, և այլն. Վենետ.

մին յեօթանասուն աշակերտացն Գերիսուսի՝ որ յիս Համբարձման իւր երկնաւոր վարդապետին եկաւ յԵղեւիտա եւ Հայոց թաղաւոր ենթադրութեամբ՝ զԱրար բժշկեց եւ միտեց, եւ բովանդակ քաղաքը դարձուց ի քրիստոնէութիւն, օթեանսելով՝ հաւանօրէն պաղեստինացի հաւատացեալ հրէի մը՝ Տուբիայ տունը։ Ապա անցնելով ի Մեծ Հայաստան Սանատրուկ բնօրդի Աբդարու ի Շաւարշան քաղաք Արտաշ գաւառին՝ լուսաւորեց շատ խաւարեալ մտքեր, եւ հոն ձգելով իրեն փոխանակ իւր աշակերտաց մին զՉաբարիս՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեամբ եւ աթոռոյ հաստատութեամբ, կը սկսի շրջիլ եւ մինչեւ ի կեսարիա կը հասնի, ուր զԹեօփիլոս ձեռնադրելով եպիսկոպոս՝ մինչեւս կը դառնար ի Միջագետս, Ռսկեանք անոր երկնաշրջաւք ձայնէն զմալլած ինքնալուստ կը դառնան ի Գերիսուս, ապա իրենց աշակերտելով զՍուրբառանս — Թաղէոս՝ Աւետաբանին փրկարար ցանցին ձև կը ձգէ եւ զՍանդուխտ՝ դուստր Սանատրուկ, զոր լսելով խժապու՜ Հայրն եւ չհանգուրժելով, յանկարծ ի վայելից արքունեացն եւ ի սիրալիր գրկաց յափշտակել կը հրամայէ, եւ մութ բանտերու, տանջանաց եւ մահուան կը մատնէ. զոր աղագային բերթողք եւ գրիչ սիրուն լեզուով, սրտով ու գրչով՝ չնի դադրած պրտատելն, եւ որոյ յաղմանակը տանուիրն երկար դարերէ ի վեր կը հռչակէ հայ եկեղեցին՝ անոր վարդապետէն անանջատ, որ նոյնպէս յետ առատ հնձոց իւր առաքելական ջանից՝ արեամբն կը հաստատէ եւ կ'ամբողջէ նորարողութիւն սուրբ հաւատքը։

Այդ երկնաշրջալ արեան նուրբն, առաջին պատու Գերիսուսին պատգան կենաց՝ մեր հայրենեաց հողոյն վրայ, կ'ունենան իրենց մեծ ազդեցութիւնը, եւ հաղարք հաղարաց՝ հետեւողք եւ ընդունողք են վարդապետութեան Թաղէի. իշխանք երեւելիք՝ Սամուէլ եւ Ջիմնետ, եւ յաղատ տիկնանց՝ Չարման, զուխա եւ այլք, ինչպէս կը վկայէ պատմութիւն վարուցն՝ որ հասած է մինչեւ առ մեզ, եւ հնութեան ու վաւերականութեան կնիքն վրան կրելով, կրնանք ըսել թէ մեր աղգին մատենադրութեան մէջ գրուած առաջին վկայաբանութիւնն է այն՝ Հ. Յովս. Վ. Գաթրքեան ալ Թաղէի եւ Բարթողիւսայայդ վկայաբանութեանց համար կը գրէ այսպէս. «Վկայաբանութիւնք Թաղէի եւ Բարթողիւսայ» որ ի Ճաղընտիրս մեր կան, չեն խոնարհ քան զհնգերորդ դար, որպէս համեմատութիւն ընդ (Գիրք Բ. Գ. ԼԳ եւ ԼԴ) Խորենացոյն ցուցանէ՝»։ Այդ պատճառաւ հին տօնացոյցներէն ոմանք՝ Սանդուխտոյ կուսին կը յարեն. եւ աշակերտացն Թաղէոսի, Չաբարիայ, Չեմենդիստոյ (ճըշպագոյն ըստ Յայտմ. Չարմանդիստոյ) եւ Խարայելի, որոնք վկայական մահուամբ կը քաժեն իրենց մահկանացուն, եւ ասոնց ամենուն՝ իրենց վարդապետին, նշխարաց գլխան եղաւ Մայիս 30ին, Դէ կամ Եւ դարուն մէջ՝»։ Եւ ցարդ Ս. Թաղէոսի եւ Սանդուխտոյ կուսին նշխարն կան Արտաշ գաւառին Մակր գիւղին մէջ՝ Մահուի մօտ, ուր վանք մ'ալ կայ։ Այդարտ տմաթիւթիւն հաստատուելով Սոփիւրաց, Հ. Չամչեանի, եւ Ասողկան վկայութեանց վրայ կը գրէ ա.

1868. W. Cureton, Ancient syriac documents relative to the earliest establishment of christianity in Edessa and the neighbouring countries, London, 1864. — Հայկական հին դպրոսեան պատմութիւն. Վենետիկ, 1895. Եւ այլք։

1. Բագուպիկ. 1895. էջ 361. — Pitra. Etudes sur la collection des Actes des saints, etc. Paris. 1850. — Իսկ. վարդ Սարգ. Հ. Մ. Ա. Գ. Դ. Ժանօր. էջ 59. — Մատ. Հիկի. քրդի. 2. Տիեզերական պատմութիւն. Հ. Բ. էջ 464. Ժանօր. 3. Վիեննա. 1852։

3. Nicolaus Nilles. Kalendarium manuale utriusque Ecclesiae Orientalis et Occidentalis. Լա. Բ. էջ 589. Oenipont. 1897.

4. Հ. Ա. Գ. Իսկ. վարդ. Հ. Գ. Ժանօր. էջ 63. — Ստորագրութիւն Հայաստանի. Բ. Ինքնեան. Վենետիկ. — Այդարտ տմաթիւթիւն, 1898, յունար. էջ 38, 39. — Սոփիւրք Ը. 1855. Վենետիկ, էջ 58. 96-97. — Հ. Չամչեան. Պատմ. Հայ. Հ. Բ. էջ 584-6. Ասողի. Գե. տեր. 58 Բ. էջ 81-82։

սոնց գիւարձ՝ «կրկին պատմութեանց առաջ-
նոյն համեմատ հինգերորդ դարի վերջին
քառորդին, Յովհան Մամիկոնի կաթողի-
կոսի և Վահան Մամիկոնեան մարզպանին
օրով (485—486). իսկ երկրորդ պատմու-
թեան համաձայն¹ ութերորդ դարի առաջին
քառորդում Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսի
ժամանակ» (724—723):

Այդ հայ պատմաց աւանդածին նպաս-
տաւորք թուին եթովպական ամենահին ան-
վանական գրութիւն² մը՝ որուն համեմատ
Հայք և Ասորիք կը վիճակին թաղէութի³.
դարձեալ՝ Ամրին հետեւեալ վկայութիւնը⁴.
զոր մէջ կը բերէ Աստեմանի⁵, յորում կը
յիշատակուին առաքեալն և աշակերտն միան-
գամայն. «Նաթանայէ, որ և Բարքադիսուս,
Թովմայի, Ղերէսի, Աւրէի... հետ, վար-
դապետեց ի Մծբին... և ապա անցնելով ի
Մեծ Հայս, անոր բնակչաց աւանդեց բրիւ-
տոնական կրօնքը և հոն եկեղեցի հաս-
տատեց»:

Առ այժմ այսչափ թաղէութի վրայ, որ
էր եօթնասուն աշակերտներէն մին: —
Տեսնենք թէ հայ եկեղեցւոյն աւանդութիւնն
Բնչ է թաղէոս առաքելոյն վրայ, որ էր
մին յերկուսունից:

Մեր Յայտմաւորքն կը պատմէ այս թա-
ղէութին (որ նաեւ կը կոչուէր Յոռա Յա-
կոբեան, և զրեց կաթողիկեայ թուղթը, և
ի Միջագետս և ի Հայաստան ալ քարոզեց)
վարքը փեար. 16ին, և ասոր ասը կը
կատարենք Դեկտ. մէջ. Բայց օտար հեղի-
նակներէն ոմանք, ինչպէս Հերոնիմոս և

Պետա, երկու թաղէոսները մի և նոյն անձ
կը համարին. — իսկ յոյն Յայտմաւորք
(յունիս 29) Յուգա թաղէոս Առաքելոյն
կ'ընծայեն յեղեւսի քարոզութիւնը և Ար-
գարու բռնկութիւնը, նոյնպէս և Եւսեբիոս.
— նոյնպէս Հովմ. վկայաբան. կը զնն մկ
թաղէոս, և այն՝ մին յերկուսունից Յոռա
Բակոբեան սնուամբ, որուն համար կ'ընէ՝
թէ ի Միջագետս քարոզէր է⁶:

Ընդունելի է՝ թէ թաղէոս Առաքեալն ալ
քարոզած է ի Միջագետս և ի Հայաստան,
բայց թաղէոս աշակերտին ընծայուած գոր-
ծերն՝ Առաքելոյն ընծայելն վրդպակ թուի⁷.
Ինչպէս նաեւ առաքելոյն թաղման տեղը գնեին
յԱրտաշ գաւառի⁸. մինչդեռ տեղ մ'այ այս-
պէս կը կարդանք. *Sepultus est in Nerito,
Armeniae urbe*⁹.

2. Ո՞վ է թաղէոս ըստ Ասորաց աշակ-
երէրեան. — Համառօտի տեսանք Հայոց
և մասամբ մը՝ Յունաց և Լատինաց ալ ա-
ւանդածները. բայց Հայոց հետ կը մրցին
Ասորիք, որոց մանրամասն աւանդութիւն-
ները, չափազանց ազգասիրական ոգւով եր-
կու Աստեմանիներ իրենց հմտալից գրու-
թեանց¹⁰ մէջ ամփոփած և շատազգոված են:

Նախ՝ Ասորիք՝ Հայոց աւետարանիչ թա-
ղէոս աշակերտը կը կոչեն Ադդէոս կամ
Ադդէ. իսկ իրեն ձեռնադրածը եպիսկոպոս
Եղեւսիոյ Ադդէ կերպասագործը, կ'անուանեն
Ադէ. և մեր Յայտմաւորք մէջ (զեկտ. 31)
ալ այդ վրդպակը կայ, օրինակ իմ կ'ըսեն.
«Ձեռնադրեաց (թաղէոս) ՂԱԳԳԷ կերպասա-
գործն՝ որ էր մի յեօթնասունիցն՝ ընդ իւր

1. Յայտմաւորք. Կ. Պօլս. 1732. էջ 392-
594. Յոռայի վիճակայ ձեռագրաց. 95 թ.
էջ 87 (Թիւ 40. Յայտմաւորք) և այլն:

2. Հրատարակուած իտալ. Թրզմն. ի Փլո-
բենսիս:

3. Բագմալիկ. 1895. էջ 359:

4. G. Moesinger. Vita et martyrium Sancti
Bartholomaei Apostoli. Oeniponte. 1877. էջ 65.

5. Assem. Steph. Evod. Acta SS. martyrum
orient. et occid. Romae. 1748.

6. Nic. Nilles. վերայիշեալ յատեան. էջ
նոյն:

7. Հ. 2. 2. 2. Պատմ. Հայոց. Հտ. Ա. Ժամօր.
էջ 385.

8. Journ. asiat. Novemb. pag. 427, Ritter.
Die Erdkunde, tom. IX. pag. 920. — Bolland.
Tom. XII. էջ 440.

9. Vetus Kalend. Marmor. Neapolit. Tom.
II. pag. 422.

10. Assem. I. S. Bibliotheca orientalis. Ro-
mae. 1719-28. — Assem. St. E. Acta Sancti
martyrum orient. et occid. Romae. 1748. և Ca-
talogus manuscriptorum orient. etc. Florentiae,
1742:

եպիսկոպոս ¹ : — Արդ ասորական աւանդութեան համեմատ այս Թաղէոս կամ Աղզէ, ըստ խոստմանն Քրիստոսի եկաւ իրենց ենթադրուած թագաւորին Աբգարոս՝ ասորական քաղաքն՝ յեղեսիա, և զայն քրիստոսական հաստատոց դարձուց, հոն հաստատեց իրեն աթոռ և հոն մեռաւ խաղաղ մահուամբ ²։ Ասորիք որչափ ալ ջանացեր են այս դժուարալոյծ խնդրոյն մէջ հաստատի փաստեր մէջ բերել, բայց այդ յայտնի է որ շատ անկաւար աւանդութիւններ ունին այս մասին, որոց մէջ կան շատ անտեղի և անելորդ կէտեր ալ։

Ասորացի վրայ երկարելով մեր խօսքը՝ պատշաճ կը համարենք I. P. P. Martin ³ կարծիքը մէջ բերել հոս, որով հայկական աւանդութիւնն առաւելագոյն ստուգութիւն և ոյժ կ'աւնու քան զասորականն։ — Արդ այս բանասիրիս Tixerontի հակառակ գրածին համեմատ՝ Ասորի եկեղեցիք անունս կը բովանդակէ յինքեան իրարմէ բոլորովին տարբեր ազգեր. վասն զի հին ատեն ասորական լեզուն՝ եկեղեցական լեզու էր արեւելեան բոլոր քրիստոնէից, ինչպէս ցարդ նոյն լեզուն կը տիրէ Մալապարի մէջ։ Հետեւաբար՝ արեւելեան այլեայլ ազգեր կը ջանան իրենց քրիստոնէական ծագումը հանել մինչեւ այս կամ այն առաքեալը, կամ մի և նոյն առաքեալը իրարմէ կը յափշտակեն։

Բայց, ըստ I. P. P. Martinի, Ս. Թովմաս առաքեալն եղած է հիմնադիր արեւելեան Ասորեացի, Միջագետաց եկեղեցւոյն, թէպէտ և այդ առաքեալն մեռած է ի Հնդկիս. և Ս. Եփրեմ ալ ի պատիւ անոր շինած է տաղ, զոր մի քանի եկեղեցիք, նոյնպէս և Լատինք՝ Նոր կիւրակէին օրը, կը գործածեն։ Եւ զայս կը հաւատաւ նոյն եկեղեցւոյ ջերմեանդն

պաշտօնատարութիւնն առ նոյն սուրբ. և նոյն Ս. Եփրեմ մտնէն առաջ, ապա Հուսփինոս, Սոզոմենոս, Սիլրատ, և այլք կը վկայեն թէ Ս. Թովմայի մարմինն Եղեսիոյ մէջ է՝, ըստ Ս. Եփրեմի փոխադրուած է ի Հնդկաց ⁵։ — I. P. P. Martin կը պնդէ ալ շատ օրինակներով՝ թէ Թովմաս կը կոչուէր նաեւ Յուդա։

Félix Nève քաջածանօթ արեւելագէտ բանասէր ալ սոյն այս կարծիքը ընդարձակագոյն և հմուտ կերպով կը հաստատէ, և Ս. Թովմայի նշխարաց գիւտին պատմութիւնն ալ կը պարզէ իւր գրուածոց միոյն մէջ ⁶։

Յարդ համառօտիւ տեսնը Թաղէոսի առաքելոյն և աշակերտին վրայ եղած կարծիքները և աւանդութիւնները. — յաջորդ տողից մէջ պիտի ջանանք բովանդակել Ս. Թարթուզիմոսյ մասին եղած աւանդութիւնները։

Յ. Ո՞վ է Բարքուշիմէոս ըստ հայկական աւանդութեան. — Հայոց պատմեաց համեմատ այս է վարդ Առաքելոյս. Սա մին յերկոտասանից՝ Ելիմազոց և Պարօնց աշխարհէն կ'անցնի ի Հնդկիս, հետը տանելով Աստուածամոր պատկերը՝ ձեռակերտ Յովհաննու աւետարանչի ⁷։ և Թաղէոսի նահապետկութիւնէն ետքը՝ Թովմայի առաքելոյն խնդրանօք, Սանատրիոյ թագաւորութեան իթ տարին, կու գայ ի Հայս, Անձեւացեաց գաւառն, Կորդուց սահմանը, ի Դարբնաւ, կան էր գիւաց. և լերանց խորաձորոց մէջ իր ձեռքովը փոքրիկ եկեղեցի մը կառուցանելով, հոն կը դնէ նոյն պատկերը, և տեղն ալ կը կոչէ Հոգեաց վանք, սրբավայրին պահպանութեան խնամքը յանձնելով հաւա-

1. Հ. Չափ. Պատմ. Հայոց. Հա. Ա. Ժա. Եօր. էջը 503-4։ — Հ. Ա. գեր. Լիսի. վարք. էջը 59, 62։

2. Bolland. Հա. ԺԲ. էջ 465։

3. Les origines de l'Eglise d'Edesse, etc. Paris. 1889. p. 17-30... — J. Tixeront, Les origines de l'Eglise d'Edesse, etc. Paris, 1888.

4. Հմտ. Passio S. Thomae. Rich. A. Lipsius,

Die Apocryphen Apostelgeschichten.

5. Հմտ. W. Wright. Early Christianity in Arabia և W. Cureton, Ancient syriac documents. էջ 23.

6. Revue des sources nouvelles pour l'étude de l'antiquité chrétienne en orient, Louvain. 1832. էջ 27-31.

7. Բագմ. 1887. էջ 97։

տաւուր կուտանաց, այսինքն, ըստ տաւուրեւ
լոյ Խորենացւոյն, կուտանաց զլուսն կը գնէ
զՄարիամ քոյր Յուսիկ իշխանին, և իրեն
երկրորդ՝ Աննա, Որմզդատայ քոյրը, և եր-
րորդ՝ Մարթա, Մաքսիմորի քոյրը իսկ ինքն
կը գտնայ յԱղբակ, և շատերը կ'աշակերտէ,
որոց մէջ էին Ոգոռնի կամ Աագոռնի քոյր
Սանատրիկոյ (կամ Արգարու) և Տերնիտիոս
հազարապետ: Կը լսէ զայդ Սանատրուկ՝
կամ իրեն հաստատած նախարարն, զոր
Աղահակ կը կոչեն օտարազգի վկայագիրք,
և կը զրկէ առ Առաքեալն՝ Թէոփիլ անուամբ
իշխան մը, և զինքը մորթեցեքծ ընել և ապա
զիստեղ կը հրամայէ. բայց մեր պատմիչք՝
այս վերջին գեպքը չեն յիշեր, այլ միայն ա-
ռաշինը, և ի՞նչ անկէ ետքը հոգին աւանդեր է
Արարանոս կամ Ուրբանոս կոչուած տեղ-
ւոյն մէջ (ըստ Յունաց՝ ի Կորնանուպոլիս
կամ յԱլբանուպոլիս), որ է Հաղամակերտ,
ոստան Արծրունեաց կամ Վասպուրական
իշխանաց, ուր մինչեւ ցայսօր ուխտատեղի
է Հայոց և Քաղզղացոց (Ասորեաց՝): —
Գիւտ նշխարացն եղաւ ի Հայո, Մարութայի
ձեռքով՝ Ա Յազկերտի ժամանակ:

Յաւորը վկայութիւնն ալ քիչ շատ կը
հաստատուէ՝ թէ Բարթողիմէոս է Հայոց բուն
աւետարանիչ առաքեալն. «Բարթողիմէոս,
որ և Նաթանայէ (Տես թիւ 4)... քարոզեց
ի ներքին Հայո, և հոն հաստատեց եկե-
ղեցի, և երեսուն տարի քարոզելէն ետքը
հոն, խաչուեցաւ Հայոց *Avagathi* թա-
գաւորէն. և թաղուեցաւ իրեն շինած եկե-
ղեցոյն մէջ. — ոմանք կ'ըսեն՝ թէ Հայոց
Արսուն քաղաքին մէջ մորթեցեքծ եղած
է²»: — Ուրեմն Բարթողիմէոս է Հայոց բուն
առաքեալն:

1. Բագր. 1895. էջ 361: — Հ. Աւգ. լիակ.
վարք. Հա. Թ. էջ 425, 447: — Խոր. Պատմ.
Հայոց, և առ Սահակ Աթոբ. — Ջաւորնիքը:
— N. Nilles. նոյն մատենն, Հա. Ա. էջ 256:
— Դուրիթ. Ջաւոր ժոկից: — Հ. Չապչեան. Պատմ.
Հայոց. Հա. Ա. էջ 297. և ժամօր.:

2. G. Moesinger. *Vita et Martyrium sancti
Bortholomaei Apostoli, etc. Oeniponte. 1877. էջ
63, Scriptor codicis Syr. 101. Bibl. Barbarini.*

3. Մեկն. Անտ. Համար, էջ 259. Մա.

4. Ուրիշ ազգաց աւանդութիւնն ի՞նչ է
Բարթողիմէոսի մասին. — Նախ՝ Ս. Եփրեմ
այսպէս կը գրէ. «Բարթողիմէոս աւետարան
զՄատթէոսին ետ Հնդկաց, և եղեւ անդ
եպիսկոպոս, և աւետարանեաց ի Լիկայա-
նիա³»: Եւ ըստ այսմ Աստեմանի և շատերն՝
Բարթողիմեայ մասին իրարու անհամաձայն
իրեր կը պատմեն, վասն զի ձեռքերնին ե-
ղած վկայաբանութիւնք անհարազատ են և
չունին մեր վկայաբանութեան վաւերակա-
նութեան կնիքը: — Սակայն եթէ որոշենք ի-
րարմէ զԲարթողիմէոս մին յերկոտասանից,
և զՆաթանայէ՝ որ Բարթողիմէոս ալ կը
կոչուէր, մին յեթանասանից, ամեն տարւա-
ձայնութիւն կը զարթի. — վասն զի բուն
Առաքեալն քարոզեց ի Հայս⁴, իսկ աշա-
կերտն՝ ի Լիկայնիս: — Եւ Առաքելոյս ի
Հայս կատարուելուն կը վկային զրեթէ բոլոր
հեղինակներն, եւս և Յայսմաւուրք Լատի-
նաց. օգոտո. 25⁵:

Ահաւասիկ այսոյիսի աւանդութեան և այս-
բան վաւերական համարելի վկայութեանց
վրայ հիմնել, մեր ազգին մեծ աստուածա-
բաններէն բազմամատուկ Հ. Միկտիշ Ալեքի,
այսպէս կը կնքէ Ս. Բարթողիմեայ վարքը՝ (և
այդ մասը՝ լատին բանասէրք և արեւմտեղտք
ալ լատին թարգմանութեամբ բառ առ բառ
անցուցած են իրենց զրոց մէջ⁷). «Ըստ այսմ
իրաւամբք ճանաչի եկեղեցի Հայաստանեայց
աշակերտ հարազատ երկոցունց սուրբ առա-
քելոց»՝ Բարթողիմէոսի, որ մին է յերկո-
տասանից, և Թաղէոսի՝ որ էր յեթանասա-
նից. և հայրապետութիւն Հայոց կոչի և է
աթոռակալութիւն, այսինքն յաջորդութիւն
աթոռոյ սրբոյն Բարթողիմէոսի և Թաղէոսի,
զի թէպէտ և սուրբ Լուսաւորչին մեր ի կե-

տեւագր. Ս. Եփրեմի. Հա. Բ. 1836. Վեներտիկ:

4. Bolland. Հա. Ժ. և այլն: — N. Nilles.
նոյն տեղ: — Moesinger. նոյն մատենն. էջը
20, 25: — Հ. Աւգ. լիակ. վարք. Հա. Թ. ժամօր:
25. էջ 2. Չապչեան. Պատմ. Հայ. Հա. Ա. ժա-
մօր. էջ 286, — էջ 297:

6. լիակ. վարք. Հա. Թ. էջ 446:

7. N. Nilles. նոյն մատենն. էջ 239: —
Moesinger. նոյն մատենն. էջ 19. ժամօր. 3:

սորիս ձեռնարկեցաւ, այլ նստաւ յաթոռ սուրբ առաքելոցս, այսինքն ի վիճակ նոցա, որ է Հայաստան աշխարհ, ուր ոչ երբեք պակասեաց յաջորդութիւն բրիտանեպիսեան, ոչ միայն յԵղեսիա, որ յետ միանգամ լուսաւորութեան՝ միշտ ունէր զհօտ հաւատաշեւոյ ի ծոցի իւրում, այլ և ի Մեծն Հայս¹. ուր կային բրիտանեպիսե սփռեալք առաւ և անդ՝ հայաժանօք հանդերձ»։ Զայդ պիտի ջնանք պարզել յաջորդ յօդուածով։

Շարայարեղի Լ. Ս. ՍԱՐԵԱՆ

Հ Ա Ն Ք

ՅԻ ԻՐԵՆՑ ՍՏՈՒԳՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(Շար. տես էջ 58)

Ծիրանիկ

ՔԱՆԱՍԷՐ մը, այս անուամբ կոչեց գաղ. Opale irisée, [Արեւակ ծիածնեալ] բառը, որ կը նշանակէ ծիածանի գոյներով շողշողուն գեղանի հանգ մը։ Նախնեաց հնարած Բազմսգումի ակն բառը՝ կրնանք սեփականել այս գաղ. բառին²։

Ծիրանաքար

Տարիներ առաջ կազմուած բառ մ'է. աւոր հոմանիշ են Պրիփիւր, Ծիրանի քար և կամ Ծիրանաքար։ Լ. Քալուռի վարդապետին բառարանին մէջ Ծիրանաքար զրուած է, իսկ Նորայրին մէջ Ծիրանաքար. այս բառարաններէն առաջ կազմուած են այդ հո-

մանիւք, և առնուած յն. πορφύρεος բառէն, որ կը նշանակէ Ծիրանեղջյւմ. իսկ Պրիփիւրը, տառադարձութիւնն է նոյն յունարէն բառին. ուսկից փոխառեալ են նաեւ գղ. Porphyre, իտ. Porfido, հոմանիշ բառերն։

Ծմբակապար

Նորակազմ բառ մ'է և սեփականուած գղ. Galène բառին, զոր տարիներ առաջ Լ. Քալուռի վարդապետն կոչած է Քալէն։ Վաղդիւրէն բառին նաեւ Sulfure de plombը հոմանիշ ըլլալով, զայս թարգմանելով կազմուած է Ծմբակապար բառը. Նորայր բիւզանդացի կը թարգմանէ Ծմբաքար կապարոյ, Լատ տարրաբանական անունակոչութեան պէտք է թարգմանել Ծմբմբակ կապարոյ։ Քալէնիստ և Կապարի փայլունկ, Գալէնի հոմանիշներ են։ Այսօր հոմանիշ բառերու մէջ, գուցէ ընտրելագոյնն կամ Գալէնն և կամ Ծմբակապարն պիտի համարուի։

Ծմբաքար

Վերջերս բանասէր մը կազմած է Ծմբաքար բառը և սեփականած գղ. Pyrite, որ շատ տարիներէ ի վեր կոչուած է Ռոշնա, Ռուշնա, Լուսոյ քար. նոյնպէս նաեւ Մարկասիտ, Մարգաշիտա կամ Մարգաշիտ [Marcassita, Marchesita]. այս հին բառերուն աւելցան Հրաքար, Երկամալիմ, Պիւրիտ՝ հոմանիւք։

Վերջիւնեալ հոմանիշներէն, Ռոշնա կամ Ռուշնա, փոխառեալ են պրսկ. لاشى = ըռլինա՝ հոմանիշէն։ Մարգաշիտա կամ Մարկաշիտա, ծագած է արաբ MARKAZAT⁴. [փորթուզ. marguezita]։ Հրաքար թարգմանութիւնն է յն. արկուշ = իրոյ քար հոմանիշին. իսկ Պիւրիտ և տառադարձութիւնն նոյն յն. հոմանիշին։

Ականջ զիբը [տպ. Յոհաննէս Պողոսի. Պօլիս 1779] Մարգաշիտայի վրայ հետաքերքական տեղեկութիւններ կու տայ⁵։

1. Արարատ ամսաթերթ. 1868. էջք 56-58. — 102-103։

2. Հմմտ. Բազմ. 1899. էջ 16։

3. « Առաւելուր. Այտրն. զրոյնու 2. Յուլիանի զգարն Մարգաշիտա յորմէ առնեն Մարոյր »։ Հմմտ. Պրսկ. Բառարան Պօլիս. 1826։

4. Ոմանք կը կոչեն Մարկասիտ (Հմմտ. Հանքաբանութիւն Վիեննա 1897) և է սոսաւ,

զարձուութիւն գղ. Marcassite բառին. բայց աւելորդ էր այս տառադարձութիւնը, քանի որ շատոնց ունինք նոյն բառի արարերէնէն տառադարձեալ մի քանի բառեր։

5. Կը գրէ. « Զու (Մարգաշիտա) Սենկի թոշնայի կոչեն, և այն բազմատեսակ է. . . զլոյս տեսութեան յաւելու և մինչ քաջախով օճիցեն՝ զսփրտակութիւն անգամայ տանի, և